

ESIMENE PEATÜKK

MU ISAMAA
1546

Eisleben–Mansfeld–Wittenberg–Rooma

„Teie Heldus teab, et olen Mansfeldi kandi laps ja seitsaati loomulikult armastanud oma isamaad, nagu kõik muistsete paganate raamatudki ütlevad, et iga laps armastab loomulikult oma isamaad.“¹

Luther saatis oma abikaasale Katharina von Borale viimase kirja 1546. aasta valentinipäeval. Neli päeva hiljem suri Luther Eislebenis, samas linnas, kus ta sündinud oli. Kiri polnud romantiline, sest valentinipäev polnud keskaja Saksamaal armastuse püha. Martini ja Katharina jaoks oli see hoopis usupüha: pühale Valentinusele pühendatud päev, mis 1546. aastal sattus olema pühapäev. Katharina kui endine nunn pidi teadma, et kiri oli kirjutatud 14. veebruaril, nii et Luther märkis kirjale asjalikult: „Eislebenis, Valentinuse-pühapäeval 1546“.² Lutherilt on säilinud umbes 2600 autentset kirja³, enamik neist dateeritud samal moel nagu seegi kiri Katharinale: lähima püha järgi sajandeid kasutatud kirikukalendris. Kirikukalender polnud tänapäeva ajaplaneerija ega kuu sündmuste meelespea. See oli universaalne ajaarvestus, mille taktis käis enamiku 16. sajandi eurooplaste elurütm.

¹ Luther Mansfeldi krahvile Albrecht VII-le, 23. veebruar 1542; WABr 9, 626.

² Martin Luther Katharina Lutherile, 14. veebruar 1546; WABr 11, 300; LW 50, 311–312.

³ „Luther Handbuch“. Toim Beutel, lk 340.

Kirikukalender asetas nad Aadamast alanud ja viimsepäevaga lõppeva piiblibiloo kulgu. See kulgu elati igal aastal uuesti läbi teekonnas, mis algas valmistumisega Jeesuse sünniks (jõulueelsed adventipühapäevad), jõudis kõrgpunkti kevadel lõppeva lihavõttehooajaga ning luges läbi suve ja sügise pühapäevi nelipühadest uue adventini.

Endise augustiini mungana teadis Martin Luther seda kalendrit peast. Mälutehnika abil, mis esitas pühakute päevad kuude kaupa luulevormis, oli ta selle juba algkoolis ära õppinud. Kaks aastakümnet kloostri astumisest Katharinaga abiellumiseni (1505–1525) elas Luther kahes kloostri, mis ei tähistanud mitte ainult suuri pühi nagu lihavõtted, vaid ka apostlite, pühakute ja märtrite mälestuspäevi. Peaaegu igale päevale oli määratud oma pühak, kelle päev meenutas usklitele nende asupaika pühas aastaringis. Neli päeva enne oma viimast kirja dateeris Luther kirja Katharinale püha Scolastica päevaga (10. veebruar) ning enne seda püha Dorothea päeva järgse pühapäevaga (6. veebruar). Protestantliku reformatsiooni algatamine, ekskommunikatsioon Rooma kirikust ning lindpüü-elu Püha Rooma keisririigis Lutheri ajaarvamise viisi ei muutnud. Reformatsioon polnud tema jaoks mitte uue, numbri aega märkiva ajastu algus, vaid ettekuulutus maailma lõpust, mil ajal pole enam tähtsust. Viimne võitlus pidi kätte tooma kauaoodatud jumalariigi. Me teame, et seda ei juhtunud, kuid Luther ei teadnud. Lutheri elu kaugem mõju oli talle endale ja kõigile ümbruskondseile tundmatu. Kui ta suri, oli reformatsiooni püsijäämine küsitav ning Lutheril endalgi olid oma saavutuste osas vastakad tunded.

Viimane kiri Katharinale sisaldas teisigi võtmeid Lutheri maailma. Kuigi Luther elas enamiku elust Saksimaal, kust reformatsioon alguse sai, jäi ta kiindunuks Mansfeldi maakonda Tüüringis, mida ta kutsus „oma isamaaks“.⁴ Lutheri sünnipaik Eisleben asus kõigest kuuestikümne kilomeetri kaugusel Mansfeldi külast, kus ta veetis oma lapsepõlve; Saksimaa ülikoolilinn Wittenberg, kus Luther töötas, oli Mansfeldile sedavõrd lähedal (100 kilomeetrit), et ta sai sugulastega

⁴ Luther Michael Caeliusele, 9. märts 1541. WABr 9, 335. Luther Mansfeldi krahvile Albrecht VII-le, 23. veebruar 1542; WABr 9, 626. Luther Mansfeldi krahvidele Philippile ja Hans Georgile, 14. märts 1542; WABr 10, 10.

regulaarset kontakti hoida. Mansfeldi maakond oli alates kolmeistkümnendast sajandist kasvanud oma jõukust Harzi mäestiku idanõlvalt vaske ja muid mineraale kaevandades. Kuueteistkümnenda sajandi algul oli Lutheri pere ja sõbrad selle tegevusega krahvidelt saadud frantsiiside kaudu seotud. Frantsiisid lubasid neil omada ja kasutada väikseid maagisulatusahje, mille abil metalle eraldati. Martini vend Jacob Luder päris isa sulatusahjud. Sulatusahje oli ka Martini õemeestel, tema koolivenna Hans Reinicke perekonnal ning Lutherite perekonnasõbral dr Philip Drachstedtil, kellele kunagi kuulus too Eislebeni maja, kus Luther suri.

Aastal 1546 seisis aga krahvidele kuuluvate vasekaevanduste ning jaeturu vahel liiga palju vahendajaid ning Lutheri sugulasi ähvardas frantsiiside kaotamine. Neil oli vaja eestkõnelejat krahvidega suhtlema ja tülisid lahendada. Lutheri sõbrad ja sugulased valisid selleks tema ja oma viimasel elunädalal leidiski Luther end Eislebenist, kus ta püüdis lahendada krahvide vaidlust. Esialgu oli edulootust vähe. 7. veebruaril kirjutas Luther Katharinale: asi seisab nii jäigalt ummikus, et tema arvates peavad terve ilm ja põrgu praegu kuradeist tühjad olema, sest nad kõik on tema pärast Eislebenisse kogunenud. Nädal hiljem aga kandis tema viimane kiri ette edusammudest: Luther oli kutsunud krahvid Albrechti ja Gebharti endale külla, et nad saaksid omavahel rääkida. Tänutäheks kinkis krahv Albrechti abikaasa Lutherile forelli, mille mees lubas Katharinale saata.⁵

Kirjavahetus oli põhiline nii tähtsate kui ka igapäevaste uudiste jagamise viis. Harva juhtus, et Lutheri kiri säärast teavet ei sisaldanud. Tema viimasest kirjast Katharinale saame teada, et nende nooremad pojad, kes olid koos isaga Eislebenisse tulnud, olid rännanud edasi Mansfeldi onu Jakobile külla. Luther teatas ka oma endise Wittenbergi-kolleegi, reformaatorit Eislebenisse saatnud Justus Jonase jalavigastusest. Jonas oli endiselt lähedane sõber ja oli palunud Lutheril oma surivoodi juures viibida. Eislebenis läks vastupidi, kuid enne Lutheri surma olid Jonasel tekkinud jalahaavast sääرده väikesed augud ning Luther palus Katharinal teavitada Jonase olukorrast nende Wittenbergi

⁵ Martin Luther Katharina Lutherile, 14. veebruar 1546. WABr 11, 300; LW 50, 312.

sõpru. Sõpradeks olid kolleegid, kellest aastal 1546 koosnes Lutheri sisering: Philipp Melanchthon, Johannes Bugenhagen ja Caspar Cruciger. Enne Wittenbergist lahkumist kuulus ka Jonas sellesse ringi. Polnud juhus, et Luther palus just neile kolleegidele Jonase seisundist teatada; selles väljendus reformatsiooni kollegiaalne juhtimine, mida Luther oli alati järginud, kuigi ta oli esimene võrdsete seas.

Lõpetuseks edastas Luther, nagu sageli, kuulujutte. Eislebenis ja mujalgi räägiti, et ta olla röövitud. Luther aasis abikaasat, ajades kumu Katharina sünnikoha Meissenis kandis elavate vaenlaste kaela. Lisaks oli Luther kuulnud, et katoliiklik keiser Karl V ei viibi oma armeega kuigi kaugel – võimalik, et ta plaanib pikalt edasi lükatud rünnakut saksa protestantide vastu. Oma tavapärasel kindluses, et Jumal kannab asja eest hoolt, ei hoolinud Luther teatest, kuid aasta hiljem (1547) võitsid katoliku väed tõepoolest protestante ning sundisid Wittenbergi kapituleeruma. Lutherit säästeti sellest alandusest, sest ta suri 18. veebruaril 1546, neli päeva pärast seda, kui oli Katharinale kirjutanud: „Loodame sel nädalal koju tagasi jõuda, kui Jumal tahab.“⁶

Lutheri isiklikud suhted ei erinenud kaasaegsete omadest, kui välja arvata tema kuulsusest tingitud iseärasused. Juba enne kurikuulsaks kangelaseks saamist oli Lutheril sugulasi ja sõpru, kolleege ja vaenlasi, kes tõid ühel või teisel viisil tema ellu rõõmu, kurbust, lusti või ärritust. Meie teadlikkust neist suhteist varjutab Lutherile enamikus reformatsiooni kirjeldustes antud monumentaalne roll. Reformatsioon oli vaevu alata jõudnud, kui pere ja teised poolehoidjad Lutheri pjedestaalile tõstsid. Pealegi oli Luther pärast oma kloostriaastaid vend Martinina vaevu kellegagi sina peal peale vend Jacobi. Isegi Katharina pöördus vähemalt avalikult tema poole sõnadega „Herr Doktor“. Sellegipoolest paistab Lutheri kirjavahetusest ja lauakõnedest, et suhted olid tema töö ja heaolu jaoks olulised. Kui välja arvata kümme kuud sõbralikku pagendust Wartburgi kindluses (1521–1522), oli ta harva üksi, ja isegi seal võttis ta vastu külalisi, kirjutas mitu kirja päevas ning käis *incognito* lühidalt Witttenbergis. Igapäevatoimetusi tegi ta peaaegu alati koos teiste inimestega. Lutheri eluase oli viimasel kahekümnel

⁶ Martin Luther Katharina Lutherile, 14. veebruar 1546. WABr 11, 300; LW 50, 311–313.

eluaastal pigem hostel kui kodu. Mõni sekretär või külaline pani kirja pea iga sõna, mis ta loengusaalis, kantslis või söögilauas lausus. Luther ka ei surnud üksi. Peale Justus Jonase olid surivoodi juures tema kaks nooremat poega, teenijad ja veel mitu inimest.

Kuigi Lutheri maailm oli avaram kui enamikul tema kaasaegseist, oli see tänapäeva standardite järgi väike. Ta võttis ette lühikesi reise, kuid lahkus Saksamaalt ainult korra. Selle reisi toimumise aega ja eesmärki on hiljuti veenva uurimistöö ja mõistatamise abil täpsustatud.⁷ Peagi pärast Lutheri lõplikku Wittenbergi kolimist, oktoobris 1511 (mitte 1510) lähetati ta koos ühe teise mungaga Rooma augustiinide ordu peakorterisse. 1450 kilomeetri pikkusel retkel liikus Luther koos kaaslasega läbi Liechtensteini ja Churi, ületas Septimeri kuru kaudu Alpid ning jõudis enne novembri lõppu Milano ja Firenze kaudu Rooma. Töenäoliselt ööbisid nad püha Augustinuse kloostriis, nägid eemalt paavst Julius Teist, pidasid nõu augustiinide ordu juhiga ning asusid 1511. aasta lõpul tagasiteele. Lutheri kolleegil oli käsk minna otse Salzburgi nende ülemuse juurde, kuid Luther naasis Wittenbergi teist teed pidi, et vähemalt üks neist jõuaks kindlasti turvaliselt koju. Selmet minna tagasi tulnud teed läbi Šveitsi Alpide, võis Luther suunduda mööda Itaalia läänerannikut Genova lahe äärest Prantsusmaale, seejärel piki Rhône'i jõge põhja poole Lyoni ning sealt läbi Lääne-Šveitsi kirdesse, Saksamaale. Sel teel pääses ta ringiga mööda relvakokkupõrkeist Põhja-Itaalias ning sai vältida Alpe kõige raskemal talvisel ajal. Vend Martini jaoks oli see elu reis, kuid võrreldes säärase rännumehest õpetlasega nagu Rotterdami Erasmus, kes oli viibinud Hollandis, Belgias, Prantsusmaal, Inglismaal, Itaalias, Šveitsis ja Saksamaal, oli Luther paikne inimene.

Tagasiteel Wittenbergi on Luther maininud ainult ühte peatuspaika. Lauakõned viitavad kahes kohas, et ta viibis põgusalt Augsburgis. Mõlemas kohas mainib Luther, et kohtas Augsburgi Urselina tuntud naist, keda peeti prostituudiks. Ursel, kelle õige nimi oli Anna Laminit, oli elanud Augsburgis üle kuueteist aasta, väites, et ei suuda tavalist

⁷ Schneider. „Martin Luthers Reise nach Rom“, 120–127. Traditsioonilisemaid seisukohti, mis on samuti endiselt usutavad, vt Steinmetz. „Misericordia Dei“, 7–10.

toitu süüa ega seedida. Prostituut või mitte, kuid paljud uskusid tema imelisse eluspüsimesse, kuni keisri õde ta paljastas, pannes Anna kloostriisse ning jälgides teda salaja kongi seintesse puuritud avadest. Nii nähti, et Anna peitis toitu rõivaste alla ning vabanes väljaheiteist akna kaudu. Annaga kohtudes küsis Luther, kas naine on valmis surema. „Oh ei,“ ütles Anna. „Ma tean, kuidas asjad siinpool käivad, aga ma ei tea, kuidas need sealpool käivad.“⁸ Anna Laminit lootis, et ta kuulutatakse tänu ellujäämise imele pühakuks, kuid ta hoopis pagendati Augsburgist, vahistati hiljem Šveitsis pektuse eest ning hukati uputamise teel.⁹ Aastaid hiljem tema lugu jutustades tõi Luther selle näiteks kuradi kätetööst, mis oli levinud paavstivõimu all.

Tagasitee kestis kuu kauem kui retk Rooma. Wittenbergi naasnud Luther jõudis vaevu asjad pakkida, kui tal tuli juba suunduda Kölni iga kolme aasta tagant toimuvale saksa augustiinide kokkutulekule. Tee Kölni polnud küll asja lõppenuga võrreldav reis, kuid ei olnud ka mingi lihtne jalutuskäik. Lutheril ja ta kaaslastel kulus 463 kilomeetri läbimiseks vähemalt nädal. Pärast seda ei lahkunud Luther Saksimaalt pikematele reisidele aastani 1518, mil tema teoloogiat arutati Heidelbergi augustiinide kokkusaamisel. Samal aastal küsitles teda Augsburgis, seitsekümmend kaks kilomeetrit Münchenist läänes kardinal Cajetanus, ning 1521 kutsuti Luther keiser Karl V ette Reini jõe äärsesse Wormsisse seitsekümmend kaks kilomeetrit Frankfurdist lõunas. Peaaegu kogu oma ülejäänud elu veetis Luther hukka mõistetud ketseri ja lindpriina Saksimaal teda toetavate mõjukate vürstide kaitse all. Sellegipoolest jälgis ta pidevalt Euroopa diplomaatilisi manöövreid ja poliitilist võimuvõitlust. Saksa reformatsioon jäi geograafiliselt ja taktikaliselt selle käärimise keskele ning poleks kestma jäänud, kui Prantsusmaa ja Türgi Osmanite impeerium oleksid loobunud püüdeist keiser Karli ohjeldada.

Saksa Rahva Püha Rooma keisririik oli Kesk-Euroopa suurjõuks saanud juba enne seda, kui Habsburgi kuningakoja pärija Karl üheksateistaastaselt keisriks valiti. Habsburgid olid strateegiliste abieludega, mis tegid Karlist Hispaania valitsejate Fernando ja Isabeli lapselapse,

⁸ WATR 4, 583 (nr 4925); 6, 320 (nr 7005).

⁹ „Augsburg during the Reformation Era“. Toim Tlusty, 239–241.

saavutanud peale Austria ja Ungari võimu ka Madalmaade ja Hispaania üle. Pärast Püha Rooma keisriks kroonimist aastal 1519 oli Karlil Itaalia ja Hispaaniaga nii palju tegemist, et järgnenud üheteist aasta jooksul jõudis ta Saksamaale ainult korra. 1521 juhatas Karl Wormsi keisririigi riigipäevaks nimetatud valitsevat kogu, kuhu tulid kokku Saksa linnade ja piirkondade juhid – nii kirikule kuulunud aladelt nagu Mainz, ilmalikest riikidest nagu Saksimaa kui ka keiserlikest, ümbritsevatest riikidest sõltumatutest linnadest. Wormsi riigipäev mõistis Lutheri hukka ning see jäi Lutheri ja keiser Karl V ainsaks silmast silma kohtumiseks. Peagi pärast seda loovutas Karl Austria valitsemise oma nooremale vennale ertshertsog Ferdinandile ja tegi temast ka keisri esindaja Saksamaal.

Oli halb aeg keisri eemalviibimiseks. Türgi moslemiriigi agressiivseist Osmani valitsejaist, keda eurooplased tundsid lihtsalt türklaste nime all, oli saanud tõsine oht Kesk-Euroopale. Uus sultan, Karlist vaid neli aastat vanem, tark ja ambitsioonikas Suleiman oli Belgradi vallutamise abil oma võimu alla koondanud terve Balkani. 1522. aastal alistas Suleimani armee karmi kuuekuise piiramise tulemusena Rhodose püha Johannese tsitadelli, kristluse viimase kantsi Vahemere idaosas. Neli aastat hiljem palus Prantsusmaa kuningas Suleimanilt abi oma põhirivaalide Karli ja Ferdinandi vastu ning Türgi sultan marssis läände Austria ja Saksamaa peale. 1526. aasta suvel purustas Osmanite ülekaalukas armee Doonau tasandikul Mohácsis Karli ja Ferdinandi õemehe, Ungari kuninga Lajosi väed. Kümme päeva hiljem nautis Suleiman juba Buda kuningalossis Doonaule avanevat vaadet. Türklaste tõrjumine jäi nüüd Austria hooleks ning Saksamaa saatus oli küsimärgi all.

Türgi-oht andis Lutherile ja saksa reformatsioonile hingamisruumi. Aastaks 1526 olid mõnedki suured piirkonnad ja linnad luterlikuks muutunud ning nõudsid õigust selleks jääda. Kui Ferdinand küsis neilt türklaste peatamiseks raha ja vägesid, said luterlikud valitsejad aru, et neil on võimalik kaubelda – toetuse eest sai vastu nõuda seaduslikku tunnustust reformatsioonile. Kui keiser Karl oleks Saksamaale naasnud, oleksid nad ertshertsog Ferdinandiga kahasse võinud luterliku liikumise lojaalsete katoliiklastena eos lämmatada, kuid nüüd oli juba hilja. Mõlemad vajasid luterlaste tuge ning aastal 1526 otsustas riigipäev

hääletusel, et iga linn ja piirkond võib ajutiselt ise valida luterliku või katoliikliku religioonipoliitika vahel. Lutherit türklaste võit ega nende soodne mõju saksa protestantlusele küll ei rõõmustanud. Kuigi ta kahtles, kas Ungari kuningas ikka hukkus Mohácsis, arvas ta, et kui see ongi tõsi, siis on see järjekordne viimsepäeva märk.¹⁰ Türklased ei vallutanud Saksamaad ja viimnepäev jäi tulemata, kuid Türgi-ohu ja muude murede tõttu kõhkles keiser Karl luterlasi ründmast ja keisririiki seeläbi nõrgendamast. Luterliku liikumise saatuse selgumine võttis aega ligi kolmkümmend aastat, kuid kriitilisel kümnendil, 1520ndail võlgnesid Martin Luther ja saksa reformatsioon oma ellujäämise islamiohule ja sellele, et keiser Karl oli Saksamaa hooletusse jätnud.

Kui Luther oli neljakümnendais eluaastais, elas tänapäeva Saksamaa alal, mis tekkis aastal 1990 Ida- ja Lääne-Saksamaa ühinemisel, umbes üheksa miljonit inimest. Lutheri-aegse Saksamaa rahvaarv võrdus niisiis New York City elanike hinnangulise arvuga aastal 2013.¹¹ Kuni Kolmekümneaastase sõjani (1618–1648) kasvas rahvaarv pidevalt, kuigi surm külastas kuueteistkümnenda sajandi peresid palju sagedamini kui põhjapoolkera elanikke pärast Teist maailmasõda. Lutheri päevil oli sünnihetkel oodatav eluiga imikute ja laste suure suremuse tõttu alla neljakümne aasta. Martini ja Katharina lastest surid kaks enne neljateistkümneseks saamist ja ülejäänud neljast elasid ainult kaks neljakümneni.

Kuigi Luther elas maadeavastamise ajastul, teadis ta Euroopavälisest maailmast vähe. Ameerikaid mainib ta ainult paar korda, kirjeldades neid „äsjaavastatud saartena läänes“ ning Euroopasse jõudnud „uue haiguse“ (süüfilise) allikana. Ta kommenteeris, et haigus on ühtede väitel nime saanud prantslaste, teiste väitel hispaanlaste järgi; Lutheri jaoks oli see aga järjekordne viimsepäeva märk teiste hiljuti ilmnenud „suurte märkide“ seas.¹² Kommentaar seisab maailmaajaloo kronoloogilises skeemis, mille Luther oli veidi aega enne oma

¹⁰ Luther Georg Spalatinile, 19. september 1526. WABr 4,118.

¹¹ Pfister & Fertig. „The Population History of Germany“, 4–7.

¹² WA 53,169.

surma enda tarbeks koostanud ja trükkinud.¹³ Skeem oli traditsiooni järgides jaotatud kuueks aastatuhandeks ja Luther arvas, et selle lõpu-aasta 1540 vastab maailma ajaloos aastale 5500. Aeg sobis maailma lõppemiseks, sest Lutheri arvates see täit kuut tuhandet aastat kestma ei pidanudki. Sama pessimistlikult rääkis Luther oma õpilastele, et „maailm käib aga päevast päeva üha enam alla“.¹⁴ Ameerika avastamine polnud tema jaoks uue ajastu algus, vaid märk vana ajastu lõpu saabumisest.

Idamaadega oli teine lugu. Kaubateed Indiasse ja Hiinasse olid eksisteerinud sajandeid ning Luther liitis need osavalt oma piibellike vaadetega ajale ja ruumile. Eedeni aiast välja voolava jõe neljast harust¹⁵ rääkides samastas ta esimese neist (Piisoni) Gangesega ja rikka maa selle ümber Indiaga. Me näeme tänini, kinnitas ta kaugelt, et Indias on külluses smaragde, rubiine, safiire, türkiise ja teemante. Teises jões (Giihon) tuvastas Luther Niiluse, kuid siin tekkis probleem. Niiluse ülemjooks oli eurooplastele alles tundmatu, kuid Luther teadis, et erinevalt paljudest lõunasse voolavatest jõgedest voolas Niilus põhja. Kuidas said siis kõik neli jõge lähtuda ühest lättest Eedeni aias? Luther järeldas, et veeuputus, millest pääses ainult Noa laev, oli kogu maa-pinna ümber kujundanud.¹⁶ Seetõttu „ei maksa ette kujutada, et nende jõgede läte on tänapäeval sama, mis siis oli“.¹⁷ Luther oletas, et kui keegi saaks Niilust ja teisi jõgesid nende alguses hiilguses näha, pakuksid need hoopis teistsugust vaatepilti kui tänapäeval. Erilise hukkamõistu osaliseks sai Ganges: „Varasema sulniduse, viljaka jõu ja sängita on sellest üllast jõest vaevu midagi järel.“¹⁸

Luther ei elanud nii kaua, et näha parimaid pärast 1550. aastat ilmunud hommikumaade või õhtumaade kaarte. Tuntud kartograaf Gerardus Mercator sündis aastal 1512, mil Luther naasis Roomast ja sai doktorikraadi. Samal ajal kui Luther koostas maailmaajaloo skeemi,

¹³ WA 53, 22–184; vt Kleckley. „The Supputatio Annorum Mundi and Luther’s View of History“. 1985.

¹⁴ Vorlesungen über 1. Mose von 1535–1545. WA 42, 154; LW 1, 206.

¹⁵ 1Ms 2:10–14.

¹⁶ Vorlesungen über 1. Mose von 1535–1545. WA 42, 74–77; LW 1, 98.

¹⁷ WA 42, 75; LW 1, 99.

¹⁸ WA 42,76; LW 1, 100.

avaldas Mercator oma esimese maailma kaardi (1538), kuid vaevalt et Luther seda kunagi näha sai või oleks ka Mercatori uuel projektsioonil põhinenud 1569. aasta kaardile märkimisväärselt tähelepanu pööranud. Mercator pani Lutherit küll tähele: tema visandatud maailma kronoloogia mainis Lutherit ja teisi reformaatoreid. See kronoloogia jõudis Vatikani keelatud raamatute nimekirja nagu Lutheri teosedki.¹⁹

Lutheri maailmanägemisel oli palju rohkem ühist hiilgava kolmeistkümnendal sajandil joonistatud ja koloreeritud kaardiga, mis on nime saanud oma leiukoha, Ebstorfi küla järgi Saksamaal. Ebstorfi kaart ei taotlenud üldse geograafilist täpsust, vaid pakkus selle asemel kunstnikunägemust maailmast säärasena, nagu usklikud põhjasakslased seda keskaja lõpul ette kujutasid.²⁰ See on pigem ajalooatlas kui maailma kaart. Kahest servast aukliku ümmarguse maailmakujutise keskel paistab silma kaamel. Kaardi ülaservast on puhtalt välja lõigatud nelinurkne tükk ja osa alumisest servast on kunagi ammu langenud benediktiini kloostri hoidlais hiirte või niiskuse või mõlema ohvriks. Ebstorfi klooster seisab Hamburgist lõunas asuval nõmmel tänini, ent pärast seda, kui piirkond reformatsiooni käigus protestantlikuks muutus, asus sinna elama naisluterlaste kogukond. Aastal 1830 leidis üks kloostrielanikest kaardi ja see nägi esimest korda üle mitme sajandi taas päevavalgust. Hiljem usaldas kogukond kaardi Hannoveri ekspertidele, kes tegid originaalist targu koopiaid, enne kui originaal Teises maailmasõjas hävis. Kaardi põhijooned säilisid vanadel koopiatel ning tänu sõjajärgsele tehnoloogiale sai luua viis uut, parandatud koopiat, millest üks tagastati Ebstorfi naistele.²¹

Kui Mercatori kaardid tegelesid peamiselt geograafilise vaate-
 nurgaga, siis Ebstorfi kaart segas geograafiat ajalooaga, kusjuures
 mõlemad tuginesid tublisti, kuigi mitte täiel määral Piiblile. Maa oli
 ketas, mida ümbritsesid ookean ja taevavõlv. Ketta aluseks oli kos-
 miline Kristus, kelle pea paistis koos paradiisiga ketta ülaosas ning
 jalad sirutusid alt välja. Mõlemalt küljelt ulatusid välja käed, nii et
 Kristuse taevasse tõstetud keha toetas Maad igast suunast. Taoline

¹⁹ Crane. „Mercator“, 190, 201–203, 314, mrk 15.

²⁰ Hahn-Woernle. „Die Ebstorfer Weltkarte“, 25–40.

²¹ Hahn-Woernle. „Die Ebstorfer Weltkarte“, 7–11.

toetus võis tähistada pigem maailma lunastamist kui vagale keskajale tüüpilist viimse kohtupäeva katastroofi. Neli jõge voolasid paradiisist välja ning hargnesid silmapaistvaks saja kuuekümnega kahe jõe (näiteks Ganges, Niilus, Rein ja Doonau) ja mere (Must meri, Surnumeri, Kaspia meri ja Pärsia laht) võrgustikuks. Maismaa oli tulvil äratuntavaid maamärke: viissada kolmkümmend neli linna, kuuskümmend mäestikku, enam kui kuuskümmend saart ning Vahemerele lähemad Aasia ja Aafrika osad. Kaardil kujutati Jeruusalemma müüri ümbritsetud ruuduna, milles Jeesus tõuseb hauast. Jeruusalemmale on selja pööranud veidralt üleelusuurune kahe küüruga kaamel. Kaamelid olid hinnas tänu võimele kõrbes vett leida, mistõttu kaamel võib (kuid ei pruugi) viidata Jeesusele kui eluveele.²²

Luther ei tundnud küll Ebstorfi kaarti, kuid nägi minevikku sarnase pilguga. Ta õppis koolis Ptolemaiase geotsentrilist kosmoloogiat ning kaardi sisu oli talle tuttav nii antiikautorite kui ka Piibli põhjal. Wittenbergis arutati heliotsentrilist maailmamudelit Lutheri surmale eelnenud kümnendil, neli aastat enne Mikołaj Koperniku peateose ilmumist. Aastal 1539 pidi see Lutheri kaaslaste ringis jutuks olema. Lõik „Lauakõnedest“ kinnitab, et Luther polnud nõus „teatud astroloogiga, kes tahtis tõestada, et liigub maa, mitte taevas, päike ja kuu“.²³ See astroloog oli Kopernik – vaimulik ja astronoom, kelle teooriat pooldas Wittenbergis kahekümne kahe aastane matemaatik ja professor G. J. Rheticus. Kuu-kaks pärast toda Lutheri märkust võttis Rheticus (ametlikult või mitte) puhkust, et külastada Kopernikut Läänemere ääres Frauenburgis. Ta jäi innuka õpilasena kaheks aastaks Koperniku juurde. Nad sooritasid koos vaatlusi ning Rheticus avaldas nende uurimistöö esialgsed tulemused. Edasi kutsus Kopernik Rheticuse oma ideede täielikuma esitluse, kuulsa „Taevasfääride pöörlemise“ kaastööliseks. Teos ilmus 1543, kuid kaks aastat enne seda tõi Rheticus käsikirja koopia Wittenbergi. Koperniku teooriad võeti ettevaatlikult vastu, kuid Lutheri kolleeg Philipp Melanchthon, kes edendas matemaatika ja astronoomia õppimist, võttis neid tõsiselt.²⁴

²² Hahn-Woernle. „Die Ebstorfer Weltkarte“, 41–78.

²³ WATR 4, 412–413 (nr 4638); LW 54, 358–359.

²⁴ Westman. „The Melanchthon Circle“, 181–193.

Rheticus, kes oli ilmselt impulsiivse loomuga, lahkus peagi Wittenbergist ning väitis elu lõpuni, et Kopernik sai tuntuks ainult tänu talle.

Luther tegeles rohkem maa kui taevaga, kuid mõlema sfääri erakordsed nähtused pakkusid talle huvi. 1531. aastal, kui ilmus Halley komeet, leidis Luther, et see on keiser Karlile ja tema vennale Friedrichile halb enne, kuna komeedi saba muutis suunda põhjast lõunasse.²⁵ Melanchthoni köitis astroloogia, mis ei seisnud tollal astronoomiast rangelt lahus, ning ta koostas horoskoope kõikvõimalikele inimestele, sealhulgas Lutherile ja tema perele. Nii Melanchthon kui ka Luther olid tuttavad viieteistkümnenda sajandi tuntud astroloogi, 1503. aastal surnud Johannes Lichtenbergeri 1488. aastal ilmunud ennustustega. Kui need 1527 Wittenbergis saksa keelde tõlgiti, kirjutas Luther raamatule eessõna, mis võttis kokku tema vaated prohvetlusele ja astroloogiale. Ainult Pühalt Vaimult inspiratsiooni saanud prohvetite ennustused said paika pidada ja Luther otsustas, et Lichtenberger säärase prohvetite hulka ei kuulunud. Tähtedele lootes tegeles Lichtenberger vana, paganliku, tõestamata kunstiga, kuigi Luther mõonis, et vahel tabas ta märki. Valeprohvetite olemasolu ja tähevaatlemise paganlikud juured ei tähendanud aga, et komeetidel, varjutustel ja erakordsetel loodusnähtustel puudus tähendus. Luther kinnitas, et tegelikult saadab Jumal, kes üksi kõiki asju valitseb, neid tihti selleks, et heidutada uskmatuid ning hoiatada neid asjus, mis võivad ees oodata. Usklikud, kes sääraseid hoiatusi ei vajanud, ei pruukinud neile tähelepanu pöörata ja võisid rahun hingata. Lisaks tuli Lutheri arvates olla ettevaatlik, sest Jumala saadetud ended võisid minna sassi kuradi saadetud märkidega; neil on raske vahet teha.²⁶

Need raskused ei takistanud reformaatorit oma tõlgendusi pakkumast ja oponentide omi eitamast. 1523 koostasid Luther ja Melanchthon koos Rooma-vastase illustreeritud pamfleti, mis põhines kahe ebaridvaidetaval välimusel. Üks neist oli Roomas Tiberi kaldale uhitud „paavst-eesel“ ning teine Wittenbergist kõigest paari kilomeetri kaugusel sündinud „munk-vasikas“. Paavst-eeslit kujutati Rooma paavsti-

²⁵ Luther Georg Spalatinile, 10. oktoober 1531. WABr 6, 204.

²⁶ „Vorrhede auff die weissagung des Johannis Lichtenbergers“. 1527. WA 23, 7–12. Kurze. „Johannes Lichtenberger“, 57–62.

lossi ees seisva eeslipeaga tegelasena, kalasoomustest naha ja naise rindadega, ühe jala otsas sõrg, teise otsas linnu küünised, ning parema käe asemel elevandi lont. Tema tagumikust vaatas välja lohepea. Luther arvas, et see on märk Jumala vihast paavstivõimu vastu, ja hoiatas, et oodata võib muidki endeid. Keskaegsele Antikristuse käsitlusele²⁷ toetunud Melanchthoni tõlgendus oli pea samasugune – näiteks eesli tagumikust välja vahtiv pea tähistas paavstluse allakäiku ja hävingut. „Munk-vasikaga“ polnud paremad lood. Kui too vasikas üldse tegelikult olemas oli, siis oli ta tõenäoliselt sündinud ebanormaalselt suure nahavoldiga kaela taga. Volt meenutas Lutherile munga kapuutsi, mis, nagu ta järeldas, oli „kahtlemata“ kinnituseks, et peagi paljastatakse kogu munklus pettusena, mis see Lutheri väitel oligi.²⁸

Miks Luther ja Melanchthon paavstlust ja munklust nii hirmsasti mõnitasid? Esiteks polnud sõbralikkus tollal kuigi levinud voores, teiseks olid nad 1523. aastaks ise olnud oponentide samalaadse satiiri sihtmärgid. Oli aga ka sügavamaid, reformatsiooni südames juurduvaid põhjusi. Luther oli veendunud, et keskaja kirik vedas ilmikuid ninapidi, õpetades, et vagadus viib taevasse. Rooma süsteemi kaks tugisammast olid paavsti esinemine jumaliku autoriteedina ning munkluse püüd esitada oma elulaadi täiusliku või peaaegu täiusliku kristliku eluviisina, mida ilmikud peaksid jäljendama. Säärane elu polnud saavutatav eesmärk, kuid et seda järele aimata ja ilmikute väljavaateid parandada, maeti mõned tähtsamad neist mitte pidurõivais, vaid mungakuues. Lutheri jaoks sümboliseerisid paavst-eesel ja munk-vasikas seda, kui mõttetu on usaldada religioosseid autoriteete, kes kinnitavad, et täiusetaotlus on õige tee taevasse. Luther väitis vastupidist: mitte nii nõudlik, halastavam kristlus vabastaks inimesed taevassepääsu pärast muretsemisest ning suunaks nende tähelepanu iseendalt teistele. Alates aastast 1518 nõustusid üllatavalt paljud Lutheriga, loobusid esiisade usust ning astudes temaga ühte sammu.

Rooma aga ei paindunud ning aastail 1520–1525 järgnes senikujutlematus mõõtmeis sõna- ja pildisõda, mis sai võimalikuks tänu uuele, odavale ja kiirele tehnoloogiale – trükilaole. Lutheri sõnaosavus

²⁷ Buck. „Anatomia Antichristi“, 361–368.

²⁸ Grisar & Heege. „Luthers Kampfbilder“ III, 1–23.

koos Lucas Cranachi ja tema Wittenbergi meistrimeeste kunstiandega toitsid puhkevat trükitööstust, mis andis Lutherile usuliste arvamuste mõjutamisel selge konkurentsieelise. Nende viie aasta jooksul tootis umbes kuuskümmend katoliku kirjameest enam kui 200 kirjatükki ja raamatut Lutheri ja teiste protestantlike autorite vastu. Suur osa neist olid kvaliteetsed teoloogilised esseed, mis jäid aga usklikule arusaamatuks, sest olid kirja pandud ladina keeles. Luther seevastu kirjutas elavas saksa keeles, seletades selgelt ja otsesõnu nii muutusi, mida soovis sisse viia, kui ka nende teoloogilisi lähtekohti. Võitlus polnud aus. Protestantlikke kirjutisi oli viis korda rohkem kui kato-liiklikke; ainuüksi Luther ise avaldas neid kaks korda rohkem kui kõik tema katoliku oponendid kokku.²⁹ Ent ka tema vastastel õnnestus hoope anda. Aastal 1522 lõi keiserlik *poeta laureatus* Thomas Murner Lutheri muljetavaldava värss-satiiriga häbiposti kui „suure luterliku narri“. Üks satiiri illustratsioon kujutas reformaatorit usutaganejast mungana, kes on narre jahtivate kasside reekviemi saatel pea alaspidi peldikusse maetud.³⁰

Sedasorti pila pole raske naiivse ja vulgaarse laimuna kõrvale heita, kuid kuueteistkümnenda sajandi tahumatus poleemikas oli see tava-line. See ei johtunud primitiivsest meelelaadist³¹, kui see polnud just arengu ja teadusliku meetodi vastu suunatud. Ühelt poolt eitas Martin Luther suurt osa keskaegsest ebausust, teiselt poolt oli ta oma aja laps, kes tunnistas loodusnähtuste sümboolseid tähendusi, kui need toetasid tema Rooma-vastast kampaaniat ja reformiplaane. Kas ta harrastas okultismi? Ei, mitte sel moel nagu maagid, posijad ja nõiad, kes väitsid, et suudavad maagiliste jõududega manipuleerida. Kas ta kaldus uskuma kuulujutte ja tõlgendama sündmusi viisil, mis tõotaks reformatsioonile positiivset tulemust ning tema oponentidele kaotust? Jah. Lisaks oli ta veendunud, et kurat on alati kohal ohuna, mis õigustab karmi poleemikat oponentidega, keda ta pidas kuradi käsilasteks. Siiski ei pidanud kristlased enda päästmiseks pühakute poole palvetama.

²⁹ Bagchi. „Luther’s Catholic Opponents“, 99.

³⁰ Murner. „Von den grossen Lutherischen Narren...“, 220; vt Rummel. „Scheming Papists and Lutheran Fools“, 72–87.

³¹ Febvre. „The Problem of Unbelief in the Sixteenth Century“, 438.

Neid oli õnnistatud kaitseinglitega, kes nende üle kogu aeg valvasid. Lutheri maailm võis olla väike, kuid see oli tulvil kasulikke märke ja vaimolendeid, kes aitasid inimestel rõhuvast juhuslikkusest mõtet leida ning tunda, et olukord on mingil määral kontrolli all.

Aasta enne Lutheri surma jõudis temani saksakeelne tõlge itaalia traktaadist, mis kirjeldas tema väidetavat surma saatnud imelikke sündmusi.³² Traktaadi väitel olla surmatõbe põdev Luther nõudnud, et tema laip tõstetaks altarile ja seda kummardataks nagu Jumalat. Kui laip hauda lasti, kuuldi jalamaid kohutavat lärmi, „nagu oleks hulk kuradeid ja põrguid lahti“. Kõik tõstsid silmad taeva poole ja märkasid hostiat – missa läbi Kristuse ihuks muutunud armulaualeiba. Seepeale müra lakkas. Järgmisel ööl puhkes Lutheri haua kohal veel hullem palagan kui eelmisel korral. Koidikul haud avati ja leiti, et see oli tühi, kui välja arvata „väävlihai“, mis ajas kõigil juuresolijail südame pahaks. Traktaat väitis, et too enne pani paljud oma eluviise parandama ning kinnitas nende usku Rooma kiriku kui „tõe tugisamba“ hiilgusse. Luther lasi traktaadi avaldada koos järelsõnaga, milles ta soovitas mitte võtta tõsiselt südamesse kuradi ja tema õukonna – paavsti ja paavsti-meelsete siirast vaenu tema vastu.³³

Et sedalaadi väljamõeldiste ilmumine pärast Lutheri tegelikku surma oli ette kindel, andis kuurvürst Johann Friedrich luterliku valitsejana Justus Jonasele ja Mansfeldi õukonnakaplanile Michael Caeliusele käsu panna nende ennetamiseks kirja faktiline aruanne reformaatori viimseist tundidest. Nii Jonas kui ka Caelius olid sri- voodi juures viibinud ning usaldusväärseid märkmeid teinud. Umbes kaks tundi pärast Lutheri surma, 18. veebruaril 1546 kell neli hommikul dikteeris Jonas raporti Mansfeldi krahvi Albrechti sekretärile ning lasi selle saata kuurvürstile, kes läkitas raporti omakorda oma residentsist Wittenbergi. Aruanne jõudis sinna 19. veebruari vara- hommikul ning Melanchthon, Bugenhagen ja Cruciger võtsid selle hommikul kaasa, minnes Katharinale tema abikaasa surmast teatama. Melanchthon luges raporti koos surmateatega ka tavapäraselt loengut

³² „Eine wälsche Lügenschrift von Doctoris Martini Luthers Tod“. 1545. WA 54, 192–194; LW 34, 363–366.

³³ WA 54, 193–194; LW 34, 366.

MARTIN LUTHER

kuulama tulnud publikule ette. Enne Wittenbergi toomist oli Lutheri surnukeha austamiseks väljas Eislebeni Püha Andrease kirikus. 19. veebruaril pidas jumalateenistuse Jonas ning päev hiljem, enne matuserongkäigu liikuma hakkamist ka Caelius. Ametlik aruanne Lutheri viimseist tundidest avaldati 15. märtsil 1646 või peagi pärast seda.³⁴ Selleks ajaks oli reformaator maetud –Wittenbergi, mitte Mansfeldi, mida ta oli eelistanud isamaaks nimetada.

---

³⁴ WA 54,478–496.